

Kąkolewski, Igor

„Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587-1648”, Anna Filipczak-Kocur, Wrocław 1994 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 87/3, 666-668

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

sonalnych stosunków społeczno-towarzyskich), ale zasadniczy tok wypowiedzi autora należy powitać z zadowoleniem. Co więcej książka Karpińskiego przynosząc wiele interesujących analiz i wniosków nie zamyka badań nad poruszonymi problemami, a wprost przeciwnie — otwiera im drogę.

Cezary Kuklo

Anna Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587-1648*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994, s. 123 +25, ilustr., tabele, diagramy.

Książka prof. Anny Filipczak-Kocur stanowi, po pracach tej autorki traktujących o skarbie koronnym za panowania Zygmunta III i Władysława IV¹, ostatnią część trylogii poświęconą dziejom skarbowości Rzeczypospolitej. Dzięki tej monografii oraz klasycznym już opracowaniom A. Pawińskiego i R. Rybarskiego² dysponujemy w miarę pełnym obrazem skarbu publicznego w państwie polsko-litewskim od epoki batoriańskiej po czasy Jana III.

Objęcie tak szerokiego okresu — prawie 60 lat panowania dwóch pierwszych Wazów — stało się możliwe dzięki szerokim badaniom archiwalnym w oparciu m.in. o materiały Archiwum Radziwiłłowskiego (AGAD), Biblioteki Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie oraz inne zespoły znajdujące się tak w zbiorach krajowych, jak i rosyjskich. Dużą pomocą okazały się również zestawienia tabelaryczne opracowane w połowie lat 80. przez Antoniego Tyłę na podstawie Metryki Litewskiej. Autorka przy tym nie ograniczyła się do analizy źródeł kwantytatywnych, lecz bogato wykorzystała także źródła narracyjne — relacje obrad sejmowych i sejmikowych, pisma polityczne, korespondencję w celu nakreślenia tła projektów i dyskusji nad reformami skarbowymi.

Recenzowana praca konstrukcyjnie różni się nieco od dwóch wcześniejszych poprzez uwzględnienie problematyki związanej ze skarbem nadwornym (rozdz. 1). Autorka omawia tu m.in. sytuację i dochody nie objętej egzekucją domeny ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim od 1589 roku, a więc od momentu wprowadzenia na Litwie ustawy o ekonomiach. Szczególnie interesująco wypada analiza relacji o stanie domeny autorstwa podskarbiego wielkiego litewskiego Dymitra Chaleckiego z 1590 roku, w której zostały przedstawione m.in. typowe wówczas praktyki nadużyć (zanizanie czynszów, niekorzystne frymarki, rabunkowa eksploatacja puszczy i lasów królewskich) i okradania królewskich przez dzierżawców (s. 14). Jednym z podstawowych problemów funkcjonowania litewskiej domeny, podobnie jak w Koronie po dyskusjach sejmowych nad sprawą meritów (1566-1567), był zwyczaj traktowania królewskich jako nagrody za zasługi dla króla i Rzeczypospolitej oraz w konsekwencji nadawania ich w niekorzystne dla skarbu dzierżawy, czy też obciążania jurgielami³. Autorka kończy pierwszy rozdział tabelarycznymi zestawieniami dochodów i wydatków litewskiego skarbu narodowego w latach 1640-1643.

¹ A. Filipczak-Kocur, *Skarb koronny za Zygmunta III Wazy (1587-1632)*, Opole 1985, por. uwagi autorki dotyczące wykorzystania źródeł litewskich, s. 9 oraz te same autorki, *Skarb koronny za Władysława IV (1632-1648)*, Opole 1991.

² A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, por. zwłaszcza szkicowe ujęcie „O skarbowości litewskiej”, s. 465-70 (Dodatek II) oraz R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939.

³ Uchwała konwokacji wileńskiej z 1591 r. i późniejsze dyskusje sejmikowe nad zakazem obciążania ekonomii jurgielami, ich rozdawnictwa i zadłużania oraz postulat traktowania pozostałych królewskich jako nagrody dla zasłużonych porusza podobne problemy jakie wystąpiły w Koronie podczas dyskusji nad meritami na sejmie lubelskim 1566 r., por. *Diariusz sejmu lubelskiego 1566*, wyd. I. Kanię w s k a, Wrocław 1980, s. 34 nn, oraz konstytucja sejmu piotrkowskiego 1567, *Vol. Legum*, II, s. 67.

W dalszej części wykładu (rozdz. 2) została obszernie omówiona problematyka skarbu państwowego, czyli ziemskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, drogi karier dziewięciu podskarbich wielkich litewskich w okresie 1578-1648, organizacji władz skarbowych oraz powołanego w 1613 roku Trybunału Skarbowego Wileńskiego. W rozdziale 3 autorka zarysowała specyfikę litewskiego systemu podatkowego i różnic w porównaniu z Koroną (m.in. ściągania pogłównego tatarskiego, ostanian się do połowy XVII w. łanowego jako podstawowej formy poboru, niewystępowania aż do 1632 roku kwarty). Różnice w strukturze dochodów pomiędzy państwowym skarbem litewskim i koronnym w latach 1598-1629 ilustruje diagram 1 (s. 122). Wynika z niego, że dochody z ceł na Litwie pozostawały na podobnym poziomie (ok. 40% ogółu dochodów) jak wpływy z łanowego, podczas gdy dochody z czopowego odgrywały mniejszą rolę. W Koronie z kolei największą dochodów czerpano z czopowego (ponad 40%) i niewiele mniej z łanowego lub podymnego.

Nader interesująco wypadła również analiza sytuacji finansowej — wysokości dochodów i wydatków skarbu litewskiego na tle koronnego — w trakcie wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją, Moskwą i Turcją za panowania Zygmunta III (tabela 24, s. 88). Choć w sumie w okresie 1600-1629 Korona poniosła większe niż Litwa koszty wojenne (13,9 : 9,4 mln zł), to jednak *gros* ciężarów związanych z wojną przeciwko Szwecji ponieśli podatnicy z Wielkiego Księstwa Litewskiego (6,4 : 2,7 mln zł). Problem polegał wszakże na tym — jak słusznie twierdzi autorka — że wysiłek ten wobec przegranej Rzeczypospolitej w walce o Inflanty okazał się być inwestycją politycznie zmarnotrawioną. W trakcie pozostałych wojen (z Moskwą 1609-1619 i o Smoleńsk 1632-1634, Turcją 1620-1621, a także przygotowań do wojny ze Szwecją 1635 oraz powstania kozackiego 1637-1638) wydatki skarbu litewskiego ustępowały już znacznie kosztom poniesionym przez Koronę. Okres „złotego pokoju” oznaczał zdecydowany spadek dochodów skarbowych tak w Koronie⁴ jak i na Litwie (tabela 29, s. 100) w porównaniu z pierwszym pięcioleciem rządów Władysława IV. Konsekwencje tego stanu rzeczy miały okazać się tragiczne po 1648 roku.

Recenzowaną pracę kończą rozważania na temat prób utworzenia w Wielkim Księstwie Litewskim publicznego skarbu stałego, a więc odpowiednika koronnego skarbu kwarcianego. Pomimo interesujących postulatów (s. 103) podnoszonych w piśmiennictwie politycznym w 1615 roku (m.in. wprowadzenia opłat za nadania urzędów w zależności od ich rangi, opłat od nowo kreowanej szlachty), szlachecka opinia publiczna parła w swej większości do oparcia skarbu państwowego o dochody z domeny monarszej, traktowanej przez ogół jako podstawowe źródło finansowania potrzeb państwowych. Wprowadzenie w Wielkim Księstwie Litewskim po 1632 roku kwarty jako podatku stałego wobec oporu dzierżawców królewskich nie zostało w pełni zrealizowane i w konsekwencji nie doprowadziło do wyodrębnienia się skarbu stałego.

W podsumowaniu (rozdz. „Rozwój czy stagnacja”) autorka wypunktowując słabości systemu skarbowego Rzeczypospolitej kładzie słusznie nacisk m.in. na brak systematycznej polityki kredytowej prowadzonej przez skarb centralny. Jest to jedna z najważniejszych bodajże cech (oprócz wyraźnego oddzielenia skarbu państwowego od prywatnego monarchy) odróżniająca polsko-litewski system skarbowy od większości państw zachodnioeuropejskich rozbudowujących konsekwentnie w XVII-XVIII stuleciu instytucję długu publicznego. Z pewnym zastrzeżeniem wypadnie natomiast odnieść się do intencji zawartej w uwadze autorki, iż w XVII w. w Rzeczypospolitej nie dokonano się „przejście od *Domänenstaat* do *Steuerstaat*, jak to określił J. S c h u m p e t e r dla państw niemieckich” (s. 105). Modernizacja skarbowości centralnej w niektórych państwach polegała bowiem na podwyższaniu dochodów państwowych przede wszystkim w oparciu o domenę monarszą. Tendencja ta wystąpiła wyraźnie np. w państwie brandenbursko-pruskim będącym w XVII-XVIII w. wciąż jeszcze — według terminu Schumpetera — „państwem domeny”. Podobnie jak w tym przypadku, czy też w Szwecji po „redukcji”, także w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej, dochody z królewskich teoretycznie (np. poprzez wyegzekwowanie królewskich „trzech części”⁵) mogłyby

⁴ Por. A. Filipczak-Kocur, *Skarb koronny za Władysława IV*, tabela 7, s. 85 oraz uwagi autorki, s. 86.

⁵ Por. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Wrocław 1974, rozdz. IX.

stać się instrumentem modernizacji. Ciekawego materiału dla przyszłych studiów porównawczych dostarczyć tu może zbiorowe opracowanie problematyki finansów państw europejskich pod redakcją R. B o n n e y a⁶.

Dla dalszych badań porównawczych, tak w odniesieniu do problematyki polskiej (np. próby porównań dochodów państwowych za rządów Stefana Batorego, trzech Wazów, Michała Korybuta, Jana III, a nawet Stanisława Augusta⁷), czy też na szerszym tle europejskim, sprawą istotną są dalsze dokładniejsze badania nad skarbem nadwornym w Koronie. Chodziłoby tutaj nie tylko o zestawienie dochodów i wydatków, lecz o głębsze przyjrzenie się funkcjonowaniu ekonomiki dworu monarszego i finansowaniu centralnego aparatu administracyjnego. Prace prof. Anny Filipczak-Kocur nad państwowym skarbem koronnym i litewskim oraz nadwornym litewskim stanowią ważny krok na tej drodze.

Na koniec podkreślić trzeba, iż dużą zaletą recenzowanej pracy, zapewniającą czytelnikowi lepszą przejrzystość danych liczbowych, są zamieszczone w aneksie diagramy, a także dobrze skonstruowane tabele (jedynie w tab. 19, s. 85 znajduje się niewielki błąd w podsumowaniu: zamiast 481 644 powinno być 481 634 zł, podobnie w tab. 29, s. 100 dla lat 1638-40 zamiast 314 000 powinno być 316 000 zł). Ciekawe uzupełnienie źródłowe stanowi dołączony na końcu reprint wydrukowanego w Wilnie „Uniwersału podatkowego z 1591 roku”.

Igor Kąkolewski

Jan S e r e d y k a, *Księżniczka i chudopachotek. Zofia z Radziwiłłów Dorohostajska* — Stanisław Tymieński, Uniwersytet Opolski, Studia i monografie nr 225, Opole 1995, s. 141.

O życiu seksualnym dawnych Polaków wiemy bardzo niewiele. Źródła polskie są w tej materii raczej lakoniczne, w odróżnieniu np. od francuskich. Zaważyła tu zapewne pewnego rodzaju powściągliwość czy może hipokryzja Sarmatów w tym względzie, choć niektóre rubaszne czy nawet obsceniczne wpisy do sylw świadczyłyby o odwrotnych postawach. Być może akta procesowe dałyby trochę materiałów, gdyby ktoś zabrał się do studiowania ich od tej strony. Temat jednak jak dotąd nie pociągał zbytnio badaczy. W rezultacie poza miłosnymi perypetiami Zygmunta Augusta i Barbary Radziwiłłówny czy Jana III i Marysieńki ta sfera egzystencji staropolskiej jest niemal zupełnie nam nieznana, jeśli nie liczyć — budzących zresztą pewne wątpliwości — wypowiedzi Zbigniewa K u c h o w i c z a („Staropolska miłość”, Poznań 1981; „Człowiek polskiego baroku”, Łódź 1992, s. 264 nn.). Jan S e r e d y k a, znany badacz dziejów polskiego parlamentaryzmu, podjął tematykę, jak sam wyznaje, przypadkowo: w czasie kwerendy archiwalnej dotyczącej korespondencji magnatów litewskich trafił na cedułę zawierającą sensacyjne zeznania praczki Barbary Pawłowej i poszedł tym tropem, rozwijając skrupulatnie i szeroko zakrojone badania nad życiem Zofii z Radziwiłłów Dorohostajskiej, jej męża Krzysztofa Moniwida Dorohostajskiego, marszałka wielkiego litewskiego w latach 1597-1615 oraz drobnego szlachetki z ziemi łączyckiej, Stanisława Tymieńskiego. W wyniku tych właśnie poszukiwań powstała recenzowana książka poświęcona „trójkątowi” małżeńskiemu w po-

⁶ *Economic Systems and State Finance*, ed. R. B o n n e y, Oxford 1995.

⁷ Próbę taką dla okresu Stefana Batorego, Jana III i Stanisława Augusta oraz porównanie dochodów Rzeczypospolitej z Prusami u schyłku panowania elektora Fryderyka Wilhelma podjął R. R y b a r s k i, op. cit., s. 501 nn; por. także uwagi W. K u l i, *Rozwój gospodarczy Polski XVI-XVIII w.*, Warszawa 1993, s. 94 nn.